

Türkmenler we Amerika halklary

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenler we Amerika halklary TÜRKMENLER WE AMERIKA HALKLARY

Türkmen alymlarynyň içinden ilki bolup türki dilli halklaryň Amerikanyň indeýleri bilen garyndaşlygy baradaky pikiri belli filolog A.Bekmyradow aýtdy (onuň galamyna türkmenleriň taryhyna degişli birnäçe ajaýyp işler degişlidir). Ol 1990-njy ýylda »Amerikany ilki bolup kim açypdyr» diýen makalasyny çap edýär. Bu makala 1992-nji ýylda gaýtadan neşir edilýär(1). Emma bu meseläniň çylşyrymlylygyna seretmezden, ol türkmen-oguz orta asyr ýaparly (ýairli, baýasarly) taýpasynyň gun taýpasy bilen bilelikde Ýuwaş ummany geçip, kunlar diýen indeý halkyny emele getiripdir diýen ýalňys pikiri aýdypdyr (elbetde, A.Bekmyradowyň bellän kunlar bilen gunlar arasyndaky etnografik baglanyşyklar gyzyklanma döredýär)(2). Eger bu baglanyşyklar bolayanda-da, olaryň orta asyrlarda ýüze çykmaga haky ýok, sebäbi Aziýa we Ýewropa bilen gury ýer aragatnaşygynyň bolandygy barada hatda antik döwürde-de maglumatlar bolmandyr. Bu pikiri 1991-nji ýylda etnograf G. Gurbandurdyýew gaýtalapdyr. Mundan başga-da, ol ýok bolup gidendigi barada eýýäm XI asyrdan belli bolan Mahmyt Kaşgarlynyň ýazan ýaparly taýpasy hakynda başdan geçirmelere baý tutuş wakany oýlap düzüpdir. Ol ýaparlylar, näme üçindir Uzak Gündogarda bolup, aleutlar bilen söweşýärler we deň bolmadyk söweşde Amerika düzlüklerine yza süýşüp, indeý taýpalaryna ýolbaşçylyk edip, maýya siwilizasiýasyny döredýärler diýip hasap edýär?!(3). Bu makalany tankyt edip biz »Edebiyat we sungat» edebi hepdelik neşiriň sahypalarynda çykyş etdik(4). Bu meselä geofizika we geologiýa ylymlarynyň professory Ö.A.Ödekow ýüzlenýär we türkmen hem inkleriň dillerindäki käbir meňzeşlikleri getirýär. Indeýleriň □ inkleriň dilini bellibir lingwistik derňew edip, awtor käbir

gynandyrýan ýalňyşlary goýberýär. Mysal üçin »watan» diýen ink sözi. Hakykatdan hem, bu söz häzirkî zaman türkmen dilinde bar, emma ol gadymy türki leksikasynda bolmandyr, sebäbi ol arap dilinden alnan hasaplanylýar. Biziň pikirimizçe Ö.A.Ödekowyň indiki aýdanlary hem bolup bilmejek zatdyr: »Meniň inkologiyada geçiren derňewlerimiň we açyşlarymyň netijesini gysgaça beýan edip, ink-keçuan taýpalarynyň etnogenezinde esasy we baş roly gadymy türkmenleriň oýnandygyny has anyk tassyklap boljakdygyny aýtmak bolýar. Ink siwilizasiýasy, Ink imperiýasy bolsa olaryň adamzadyň taryhyny bezän önümidir»(5). Indeýler □ maýýalaryň »türkmenlerden gelip çykandygy» barada aýdylanda (!), metbugatda A.Ballyýew birnäçe gezek ýazdy. Ol özüniň soňky makalasynda, »...maýýa □ halaçlylaryň türki dilli birleşigi» (näme üçin hut halaçly?), ýagny olary gönüden-göni türkmenleriň halaç taýpasyndan gelip çykan edipdir(6). Şeýle häsiýetli işler Aziýa we Amerika halklarynyň arasyndaky gatnaşyklar barada anyk düşünje bermeýär, diňe ýalňyşlyklara eltýär we türkologlaryň soňky onýyllyklarda gazanan ähli netijelerini ýoga eltýär. Birnäçe ýyllap mohauk indeýleriniň arasynda ýaşan J. Jossel 1674-nji ýylda olaryň türki dillidikleri barada netijä geleninden bári, köp ýyl geçdi. XVIII-XIX asyrlaryň ahyrynda has anyk häsiýetli işler ýüze çykýar, olaryň arasynda nemes alymy Otto Rerigiň »Dakota-Siu indeýleriniň dili» diýen işi tapawutlanýar. Onda ol bu diliň türki dilleri bilen göni meňzeşliklerini getirýär we dilleriň uly ural-altaý toparyna degişli edýär. Bu netije siu diliniň sintaksisiniň, fonetikasynyň we morfologiýasynyň düýpli derňewine esaslanýar. Ol onuň türki dillere häsiýetli bolan agglýutinasiýasyny we singarmonizmini anyklaýar. O.Rerig leksiki mysallara hem ýüzlenýär(7). Türkologiyada maýýa dilini düşündiren (rasşifrofka eden) Ý.W.Knorozowyň işleri uly waka boldy. Ol bu etnosyň 300 sözünden 50-siniň türki dillerde (şol sanda, türkmen dilinde-de □ Ö.G.) göni meňzeşlik tapýandygyny aýratyn belleýär(8).Türki-indeý etnolingwistik aragatnaşyklary öwrenmek bilen maksada okgunly we hakyky öwrenilişi bilen tatar alymy A.G.Karimullin meşgullanypdyr. Onuň işleri umuman ylmy, aýratyn-da türkologiya boýunça örän uly ähmiýete

eýedir. Ilki bilen aýratyn indeý dilleriniň türki dilli halklaryň dili bilen garyndaşlygynyň bolýmagy hakynda 1974-nji ýylda çykyş edip, eýýäm 1976-njy ýylda A.G.Karimullin Kawkazly alym M.Aribjanow bilen bu temadan kiçiräk makalany çap etdirýärler. Özüniň pikirlerini has giň we anyk »ABŞ-yň geografiýasynyň meseleleri» diýen makalasynda beýan edýär(9). Şol ýerde belli alym L.N.Gumilýowyň makalasy hem neşir edilýär, ol A.G.Karimulliniň işine syn bolup durýar. Onda L.N.Gumilýow şeýle belleýär: »...Demirgazyk Amerikanyň we Ýewraziýanyň halklarynyň arasyndakt gadymy gatnaşyklary uçdantutma inkär etmek käbir inkär ýa-da äsgermezlik edip bolmaýan delillere direnýär... siu □ dakota, maýýa we keçua dilleriniň köp sözleri alşy we many boýunça türki dillere şeýle bir meňzeş, bu ýerde tötänleýin gabat gelmeleriň tapgry diýeniňden, alynmalaryň bolan bolmagy ahmaldyr diýmek bolar...»(10). Emma L.N.Gumilýow garaşylmadyk netijä gelýär. Gündogar Uraldaky mazardan tapylan amerika nusgawy görnüşine meňzeş kelle süňküne salgylanyp, ol indeýler-dakotalar b.e.ö. II müňýyllykda Bering bogazyny geçipdirler we »sibirliler bilen öz sözlerini paýlaşmak üçin» Aziýa gunlarynyň we beýleki halklaryň etnogenezine gatnaşypdyrlar diýip çak edýär(11). Ol indeýleriň polisintetiki dilleri türküleriň agglýutinativ dillerinden tapawutlanýarlar diýip tassyklaýar; şonuň üçin hem gürrüň etnik garyndaşlyk hakynda däl-de, alynmalar barada bolup biler. Uralda amerikanoid kelle süňküniň tapylmagy bolsa, indeýleriň Aziýa gelendikleri baradaky pikire eltýär(12). Eger soňuna çenli obýektiv bolunsa, onda siu-dakot agglýutinasiýasy we singarmonizmi O.Rerig tarapyndan XIX asyrda anyklanylýar, Uralda amerikan adymynyň kelle çanagynyň tapylmagy barada aýdylanda bolsa (onda diňe biriniň), bu kelle çanagyny öwrenen arheolog G.Matýuşin düýbünden başga zady ýazýar: »Gündogar Uralda indeý? Hawa. Onda-da bu praindeý (indeýleriň ata-babasy). Eger ol özüniň antropologik keşbi bilen diňe bir ýewropa görnüşü bilen baglanyşykly bolmandyr diýip bolsady. S.Dawlekanowyň (Başgyrdystan □ Ö.G.) açyşy ýagny Täze Dünýäniň paleoindeý, amerikanoid ilatynyň emele gelmeginde diňe bir Aziýadan gelip çykanlaryň däl, eýsem,

Ýewropanyň hem ýaşajylarynyň gatnaşandygy» barada netije çykarmaga mümkinçilik berýär(13). Amerikanyň indeýleri jyns taýdan birligi emele getirmeyärler. Olarda Köne Dünýäde bar bolan ähli jynslar bar: ýewropeidler, mongoloidler (käwagt amerikan jynsyny mongoloidlere degişli edýärler), negroidler we olaryň görnüşleri, olaryň köp dilleri bolsa amerind makromaşgala degişlidir. Polýak alymy Ý.Sapiriň 1925-nji ýylda, şwed alymy S.Wikanderiň 1970-nji ýylda käbir indeý dilleriniň ýaponlaryň we koreýleriň dilleri bilen getiren deňeşdirmeleri hem gyzyklydyr(14).Amerika kontinentindäki aboriginleriň gelip çykyşy baradaky ähli çaklamalaryň içinde has ynandyryjysy we subut etmäge ýakyny köp indeý halklarynyň gelip çykyşynyň aziýaly bolmagy hakyndakydyr. Belli çeh amerikanisti M.Stingl şeýle ýazýar: »Alymlara arheologiyanyň we antropologiyanyň beren maglumatlaryna daýanyp, amerikanistika irki paleolitiň awçylarynyň Aziýadan Amerika gelen wagtyny anyklamaga mümkinçilik aldy. Bu, takmynan, 20-30 müň ýyl mundan ozal bolupdyr. Indeýleriň aziýaly atababalarynyň birbada Amerika göçüp barmandyklary örän aýdyň, olar ýuwaş-ýuwaşdan, birnäçe tapgyrda geçipdirler»(15). Amerika dürli materiklerden göçüp barmak ýeterlik derejede çalt bolup geçýär hem-de bu antropologiyanyň we arheologiyanyň maglumatlary bilen subut edilendir. Emma kontinentiň ilatynyň esasy bölegini aziýalylar düzüpdir. Täze Dünýä türküleriň atababalary haçan geçipdir? Käbir indeýleriň dilinde ýapon we koreý sözleriniň tapylmagyna esaslanylsa (soňkularyň dilleri Merkezi Aziýada b.e.ö. V-III müňýyllykda bölünen altaý maşgalasyna degişlidir), onda gündogara giden we beýleki aziýa etnoslarynyň düzümine giren türki dilli taýpalar Amerika b.e.ö. III-II müňýyllyklarda aralaşypdyrlar.Antropologlar indeýleriň beden gurluşynda anyk görnüp duran mongoloid sypatlary ýüze çykydyrlar. Etnografiki maglumatlar hem indeýler bilen Aziýanyň ýaşajylarynyň arasyndaky meňzeş maddy medeniýete şaýatlyk edýär. Şeýle meňzeşlikler dini düşüňjelerde hem duşýar (ösümlükleriň we haýwanlaryň kulty, şamanlaryň däpleri we ş.m.)(16). Belli meksikalý arheolog A.Rusuň belleýşi ýaly, şol döwürde, Köne dünýädäki ýaly homo

sapiens örän uly giňişlikleri özleşdiripdir, amerika kontinenti bolsa, entek zoologik jennet bolup galypdyr. Ol: »Eýýäm amerikan adamynyň gelip çykyşy barada jedel edilmeyär. Ol Demirgazyk-Gündogar Aziýadan Bering bogazynyň üsti bilen geçipdir. Şol döwürde bu etrap buzuň aşagynda bolupdyr we häzirkä seredeniňde, hereket etmek aňsat bolupdyr. Aleut adalary hem iki kontinentiniň arasyndaky ýol bolup hyzmat edipdir. Migrasiýa şol döwürde, bellibir derejede, b.e.ö. 2-nji müňýyllyga çenli bolupdyr diýip hasap edilýär. Açyş Aziýa faunasynyň progressiw yza gaýtmagynyň esasynda bolupdyr diýip çak edilýär, onuň zyndan olaryň hasabyna ýaşaýan adamlaryň topary gem gidipdir diýip çak etmek bolar diýip ýazýar(17). Uzak wagtlap Sibiriň we Mongoliýanyň ýerlerini derňew edenden, soňra Bering bogazynda (Alýaskada) gazuw-agtaryş işlerini geçiren amerikan arheology A.Grdliçnikiň barlaglary indeýleriň gelip çykyşynyň Aziýadandygyny subut edýär(18). Arheologlara kömege genetikler hem gelýärler. Soňky 15 ýylda geçirilen mitohondrial DNK (mt DNK) molekulýar derňewi alymlaryň eline jyns aýratynlygynyň markerini berdi. Amerikanyň ýerli ilatynyň (amerindleriň) emele gelmeginde mt DNK-nyň 4 görnüşiniň bardygyny ýüze çykaryldy □ A, B, C, D, olaryň jemi ýygylgy 100 %-e ýakynlaşýar. Demirgazyk-Gündogar Sibiriň halklary öwrenildi, olaryň arasynda mitotip B ýok, ýagny olar amerindleriň ýakyn garyndaşlary bolup bilmezler. Soňra mongollaryň, Hytaýyň demirgazyk etraplarynda ýaşaýanlaryň, tibetleriň mitohondrial genofondu öwrenilýär. Olarda 4 tipiň hemmesi (A, B, C, D) ýüze çykarylýar, emma olaryň jemi ýygylgy 50%-den ýokary däldir. Barlaglaryň örüsi has giňeldilýär we barlaglara Merkezi Aziýanyň käbir türki dilli halklary (tuwalylar, soýotlar, hakaslar we beýlekileri) çekilýär. Olar Amerikanyň daşynda »amerikan« görnüşlileriň mt DNK-nyň ýygylgyny görkezýärler, □ türki halklary indeýleriň we Aziýa halklarynyň umumy ata-baba genofonyny saklapdyrlar(19). Käbir ýerde etniki garyndaşlyk, käbir ýerde bolsa (belki) □ zor bilen assimilýasiýa edilmegiň netijesinde, prototürkler uly dil birligini düzüpdirdiler. Ilki bilen, altaý dil toparyna demirgazyk amerikan siu-hoka dil toparyny degişli

etmek bolar, oña hoka, ýukki, wappo, keres, tunika, redo, çerokezler, muskoşi indeýleriniň dilleri we siularyň özleriniň, dakota-assinboýn, mandan, winnebago, fidatsa, apsaraka we beýlekilere bölünýän diller girýär. Siu-hoka dillerine maýýa dilleri □ keçe, gündogar-astek diller maşgalasy we keçua dilleri hem goşulýar. Olarda inkler gepleşipdirler, häzir bolsa peruanlar, akwadorlylar, boliviýalylar, argentinalylar we çilileriň bir bölegi gürleýär(20). Aziýalylaryň käbir böleginiň Amerika eýýäm olaryň nostratik birligi döwründe (b.e.ö. XII-X müňýyllyklarda dargapdyr) barypdyrlar diýip çak etmek bolar. Şu pursatlaryň ählisini anyklap, maýýalaryň we inkleriň gelip çykyşynyň türkmenlerdendigi barada aýtmak gerek hem däl. Biziň pikirimizçe, türkmen dili bilen haýsydyr bir siu-hoka ýa-da maýýa-kiçe toparyna degişli dilleriň biri bilen leksiko-morfologik derňewi geçirmek has peýdaly bolar. Ine, mysal üçin, gazak alymlary S.Nurjankiýanow we E.Kažybekow şeýle hem edipdirler(21).Eýýäm türkmenleriň diňe dünýäniň türki halklaryna degişliligi hem bize, türkmenleriň ata-babalarynyň, beýleki türki halklar ýaly Amerikanyň käbir etnoslarynyň emele gelmegine gatnaşypdyrlar diýmäge hukuk berýär. Arheolog W.M.Masson özüniň »Orta Aziýa we Gadymy Gündogar« diýen işinde L.G.Morganyň monografiýasyndan alan indeýleriň pueblo taýpasynyň medeniýetine degişli nagyşlanan gabyň suratyny ýerleşdirýär(22). Eger şekiliň aşagyndaky ýazgy bolmasa, ony Günorta Türkmenistanda eneolit döwründe (b.ö. IV müňýyllyk) ýaşanlaryň önümlerine düşündiriş bermekden saklanýar we ony biziň öz garamagymyza goýupdyr. Umuman, Täze Dünýä özüniň syrlary bilen göwünli-göwünsiz aýrylyşýar, Amerikanyň ýerli ilatyny öwrenmek bolsa dowam edýär.

Edebiýat:

1. Bekmyradow A. Amerikany ilki bolup Kim açypdyr//Edebiýat we sungat. □ 3 ýanwar 1990; Bekmyradow A. Amerikany ilki bolup kim açypdyr ýa-da Türkmennama giriş. Makalalar □ Aşgabat: Ruh, 1992.-S.11-12.

2. Şol ýerde. □ S.15-19.
3. Gurbandurdyýew G. Kolumbmy Ya oguzlar//Edebiýat we sungat. 29. 11.1991.
4. Gündogdyýew Ö. Ýeri, onsoň, oguzlarmy ýa Kolumb // Edebiýat we Sungat. □ 14.02.1992.
5. Odekow O. A. Turkmeny i inki: etnolingwistiçeskiýe analogii i sootwetstwiýa // Turkmenskaýa iskra. □ 13. 05. 1994; 26. 05. 1994.
6. Ballyýew A. Neobyçnyýe plasty turkmenskogo ýazyka// Neýtralnyý Turkmenistan. □ 2.01.1997.
7. Gundogdyýew O. A. Proşloýe turkmen Izbrannyýe trudy po istorii i kulture Turkmenistana. □ M., 1998. – S.26.
8. Knorozow Ýu. W. Sistema pisma drevnih maýýa (opyt rasşifrowki). M., 1995. – S. 95; Knorozow Ýu. W. Pismennost indeýsew maýýa. □ M., L., 1963. □ S. 663.
9. Karimullin A. G. K woprosu o genetiçeskom rodstwe otdeľnyh ýazykow indeýsew Ameriki s týurkskimi//Woprosy geografii SŞA. □ L., 1976. □ S.144□122.
10. Gumelew L. N. Dakoty i hunny // woprosy geografii SŞA. L.,1976. S.123.
11. Şol ýerde.□ S.123.
12. Şol ýerde.□ S. 123-124.
13. Manýuşin G. »Indeýes» na Urale // Wokrug sweta, □ 1969. □ No:10.-S.30.
14. Karimullin A. G. Prototýurki i indeýsy Ameriki. Po sledam odnoý gipotezy. □ M., 1995. □ S.50-50
15. Stingl M. Indeýsy bez tomagawkow. □ M., 1984. □ S.41.
16. Şol ýerde. □ S.40-41.
17. Rus A. Narod Maýýa. □ M., 1986. □ S. 42.
18. Stingl M. Görkezilen iş. □ S. 41.
19. Zaharow I. A., Ondar U. N., Dorfu Ç. M. Genetiçeskiýe swýazi tuwinsew s amerikanakimi indeýsami // Uçenyýe zapiski Tuwinskogo instituta gumanitarnyh issledowaniý. □ Kyzyl, 2002. Wyp. XIX. S. 126-130.
20. Karimullin A. G. Prototýurki i indeýsy Ameriki. Po sledam odnoý gipotezy. □ M., 1995. – S.36-43.
21. Şol ýerde. □ S.64.

22. Masson W. M. Srednyaya Aziya i drevniy Wostok. □ M., L., 1964. – 397.

Ö. A. Gündogdyýew »Türkmenler we Dünyä Halklary»2012. Taryhy makalalar